

<https://hstryres.uz/journal/index.php/makro>

2026, № 1 (13)

ISSN-3030-3761

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2026

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:

Шакиров Иляс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор, Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Ишанхуджаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулов Ахмад Баймаҳаматович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжоновна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобокулович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Саидбобоев Зокиржон Абдукаримович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Азизов Илдар Рафаэлевич
Сиёсий фанлари доктори (DSc), доцент
Бизнес ва тадбиркорлик Олий мактаби

Гаффоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат университети
Сиддиков Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Бабабеков Акбар Давурбаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Бахранов Шерзод Таштурсунович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Жамоат ҳафсизлиги университети
Алиназарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулова Шахноза Боймуҳамматовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Навоий Давлат педагогика институти
Нормуродов Дилмурод Раҳматуллаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Америка технологиялар университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Усаров Умид Абдумавлянович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Эшқувватов Бобир Валикул ўғли
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет
Национального Университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib,
Faculty of history of the National
university of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1	Abdurasilov Shoxrux Raupovich	5
	OʻRTA ASPLARDA TOSHKENTNING IJTIMOIIY-SIYOSIY VA ETNIK TARIXI	
2	Abdunosirova Ozodaxon Botirjon qizi	14
	SHOHRUX MIRZONING ILMIY VA IJODIY FAOLIYATIGA DOIR	
3	Акбоева Зебинисо Джалолиддиновна	19
	ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИНИНГ ТУРКИСТОНДА ЖОРИЙ ҚИЛИНИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ	
4	Begimqulova Laylo Mashrabovna	23
	AMIR TEMUR DAVLAT BOSHQARUVIDA OLIY MASLAHAT KENGASHINING FAOLIYATI	
5	Begimqulova Laylo Mashrabovna	28
	AMIR TEMUR TAMONIDAN MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSLARINING YARATILISHI	
6	Гаффоров Шокир Сафарович	35
	ПОЛИТИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ТУРКМЕНСКИХ ТЕРРИТОРИЙ РОССИЙСКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД	
7	Дусчанов Расулжон Рахимбердиевич	43
	ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯ ТИЗИМИ ТАРИХИ	
8	Ernazarov Shermuhammad Eshbekovich	49
	TARIX, TARAQQIYOT VA MILLIY GʻOYA	
9	Fayzrahmanova Zarina Ildarovna	58
	SHAYBONIYLAR SULOLASI DAVRIDA BUXORO XONLIGI	
10	Исмоилова Парвина Хамиджон кизи	66
	ВОПРОС ОБ УЧРЕЖДЕНИИ СИСТЕМЫ КРЕДИТОВАНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (НА МАТЕРИАЛАХ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)	
11	Ишанходжаева Замира Райимовна., Махкамова Рано Аловиддин кизи	72
	ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ (ЎОДУ) ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА	
12	Кобзева Ольга Петровна	81
	В ПАМЯТЬ ОБ УЧЕНОМ	
13	Mamajonov Soyibjon Xalilovich	86
	“SHARQ KUTUBXONASI” ASARIDA AMIR TEMURNING DASHT YURISHI MASALASINING OʻRGANILISHI	
14	Maxamova Shahlo Anatoliyevna	91
	CHIGʻATOY ULUSI MUSTAQILLIK DAVRI (1306-1346)NING ARABIY MANBALARDA AKS ETISHI	
15	Norbekov Suhrob Farxod oʻgʻli	98
	SHARQIY SLAVYAN DIASPORASINING IJTIMOIIY - SIYOSIY FAOLLIGI (USTUNLIGI): TURKISTON ASSR (1918-1924 YILLAR)	
16	Ochilova Dilobar Joʻraqulovna	108
	MOʻGʻULLAR IMPERIYASINING SHAKLLANISHI DAVRI MASALASIDA SHARQ MANBALARNING QIYOSIY TAHLILI	
17	Qitaybekov Azizbek Kenesbek oʻgʻli	114
	1970-YILLARDA QORAQALPOGʻISTON FUQARO AVIATSIYASINING XALQ XOʻJALIGIDAGI OʻRNI: ARXIV Hujjatlari TAHLILI	
18	Qodirova Mavluda Mirzaraximovna	120
	QURBONJON DODXOHNING IQTISODIY SIYOSATI	
19	Qoraboyev Sherzodbek Raximovich	125
	MASJIDLAR FAOLIYATIDA MILLIY URF-ODATLAR VA DINIY QADRIYATLAR UYGʻUNLIGI (FARGʻONA VODIYSI TAJRIBASI ASOSIDA)	

20	Tolibjonov Azizjon Tolibjonovich SULTON TAKASHNING IROQ SALJUQIYLARI VA ABBOSIYLAR XALIFALIGI BILAN SIYOSIY MUNOSABATLARI TARIXI	130
21	Turdaliyev Abduhilol Zohidjon o‘g‘li CHIG‘ATOY ULUSI VA ELXONIYLAR DAVLATI O‘RTASIDAGI SIYOSIY KURASHLAR	139
22	Худойкулов Урал Каримович ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРИДА ЕНГИЛ ВА ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР ВА МУАММОЛАР	149
23	Хо‘jamberdiyev Ma‘murjon Mirkomil o‘g‘li TEMURIYLAR DAVRI TABIBLARI VA ULARNING KUNDALIK HAYOTI	156
24	G‘ulomov Ilhomjon Komiljonovich 1920-YILDA O‘TKAZILGAN AHOLINI RO‘YXATGA OLISH TADBIRINING ROSSIYA UCHUN IQTISODIY AXAMIYATI (TURKISTON ASSR MISOLIDA)	163

Tolibjonov A. T.

«O‘zbekiston tarixi» kafedrası tadqiqotchisi

O‘zbekiston Milliy universiteti

tolibjonovaziz895@gmail.com**SULTON TAKASHNING IROQ SALJUQIYLARI VA ABBOSIYLAR
XALIFALIGI BILAN SIYOSIY MUNOSABATLARI TARIXI****ANNOTATSIYA**

Ushbu maqolada XII asrning so‘nggi choragida Yaqin va O‘rta Sharq mintaqasida yuzaga kelgan murakkab harbiy-siyosiy vaziyat, xususan, Iroq Saljuqiylari davlatining tanazzuli va Anushteginiy-Xorazmshohlar davlatining mintaqaviy gegemonga aylanish jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqotda Sulton Arslon va Sulton To‘g‘rul III davridagi markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, Ozarbayjon otabeklari (Ildeniziylar) va Abbosiylar xalifasi an-Nosirning siyosiy ambitsiyalari hamda ushbu ziddiyatlardan Xorazmshoh Takashning Iroqi Ajamni zabt etishda qanday foydalanganligi ochib berilgan. Muallif Iroq Saljuqiylarining so‘nggi vakili Sulton To‘g‘rul III ning mustaqillik uchun kurashi, uning fojiali yakuni va Xorazmshohlar imperiyasining g‘arbiy chegaralarini kengaytirishdagi strategik va diplomatik manyovrlarini ilmiy baholagan.

Kalit so‘zlar: Anushteginiylar, Xorazmshoh Takash, Iroq Saljuqiylari, Sulton To‘g‘rul III, Abbosiylar xalifaligi, Xalifa an-Nosir, Ildeniziylar (Ozarbayjon otabeklari), Qutlug‘ Inonch, Ray jangi, Iroqi Ajam, geosiyosiy ekspansiya, harbiy diplomatiya.

KIRISH

XII asrning so‘nggi choragi Islom olami siyosiy xaritasida tub o‘zgarishlar davri bo‘lib, bu jarayon Buyuk Saljuqiylar imperiyasining parchalanishi fonida yangi kuch markazlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Mintaqadagi geosiyosiy vaziyatning keskinlashuvi, bir tomondan, Bag‘dod xalifaligining yo‘qotilgan dunyoviy hokimiyatni qayta tiklashga bo‘lgan urinishlari, ikkinchi tomondan, harbiy-siyosiy qudrati yuksalib borayotgan Anushteginiy-Xorazmshohlar davlatining g‘arbiy yo‘nalishdagi ekspansionistik siyosati natijasida yuzaga kelgan edi. Mazkur tarixiy jarayonda Iroq Saljuqiylari davlati bufer hudud va asosiy kurash maydoniga aylanib, uning taqdiri mintaqaviy kuchlar muvozanatining qayta taqsimlanishini belgilab berdi.

Xususan, Xorazmshoh Alovuddin Takash (1172–1200) hukmronligi davrida davlat tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishi Xuroson va Movarounnahr chegaralaridan chiqib, G‘arbiy Eron – Iroqi Ajam hududlariga ko‘chdi. Bu strategik burilish nafaqat hududiy kengayishni, balki Islom olamidagi qonuniy (legitim) siyosiy yetakchilik maqomini qo‘lga kiritishni maqsad qilgan edi. Iroq Saljuqiylarining so‘nggi sultonlari va ularning amaldagi hukmdorlari bo‘lgan Ozarbayjon otabeklari (Ildeniziylar) o‘rtasidagi ichki nizolar Xorazmshohlarga ushbu hududlarga kirib borish uchun qulay siyosiy zamin yaratdi.

Ushbu maqolada Iroq Saljuqiylari davlatining so‘nggi yillaridagi ichki siyosiy inqiroz, Sulton To‘g‘rul III ning mustaqil hokimiyat uchun olib borgan kurashi hamda Xorazmshoh Takashning ushbu vaziyatdan foydalanib, Iroqi Ajamda o‘z hukmronligini o‘rnatish jarayonlari tahlil etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida Ildeniziylar, Abbosiylar xalifaligi va Xorazmshohlar o‘rtasidagi uch tomonlama murakkab diplomatik va harbiy munosabatlar tizimi tanlab olingan bo‘lib, bu davr tarixshunosligidagi ayrim bahsli masalalarga oydinlik kiritish imkonini beradi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Iroq Saljuqiylari davlatining so‘nggi davri markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va mintaqaviy kuchlar – Ozarbayjon otabeklari (Ildeniziylar), Abbosiylar xalifaligi hamda yuksalib borayotgan Xorazmshohlar davlati o‘rtasidagi keskin geosiyosiy kurashlar bilan tavsiflanadi. Sulton Arslonning vafotidan so‘ng taxtga o‘tirgan uning o‘g‘li Sulton To‘g‘rul III davri ushbu murakkab jarayonlarning markaziy nuqtasi bo‘ldi. Sulton Arslon hukmronligi yillarida davlat boshqaruvi amalda Otabek Ildeniz qo‘lida bo‘lgan bo‘lsa, uning vafotidan keyin bu vakolat o‘g‘li Jahon Pahlavonga o‘tdi. Aynan u o‘sha vaqtda endigina yetti yoshda bo‘lgan To‘g‘rul IIIning taxtga chiqishida hal qiluvchi rol o‘ynagan edi. 1185-yilda Jahon Pahlavon vafot etgach, uning o‘rnini ukasi Muzaffariddin Qizil Arslon egalladi. Biroq, bu davrga kelib voyaga yetgan Sulton To‘g‘rul III otabeklar vasiyligidan qutulish va o‘zining mustaqil hukmronligini tiklash istagini namoyon eta boshladi [1; 119-b.].

Sultonning mustaqillikka intilishi amaldagi hokimiyat egasi bo‘lgan Qizil Arslon bilan ochiq to‘qnashuvga olib keldi. Mustaqil siyosat yuritish maqsadida Sulton To‘g‘rul III bir kechada saroydan qochishga muvaffaq bo‘ldi va unga marhum Jahon Pahlavonning sodiq amirlari yordam ko‘rsatdilar. Vaziyatni nazorat ostiga olishga uringan Qizil Arslon Sultonni ta‘qib qilib Domg‘ongacha borgan bo‘lsa-da, harbiy to‘qnashuvda mag‘lubiyatga uchrab, ortga qaytishga majbur bo‘ldi. Iroq Saljuqiylari va ularning nominal vassallari o‘rtasida boshlangan bu ochiq kurashga Saljuqiylar vasiyligidan xalos bo‘lishni va o‘z dunyoviy hokimiyatini tiklashni ko‘zlagan Abbosiy Xalifa an-Nosir ham faol aralashdi. O‘z mavqeyini mustahkamlashga intilgan Qizil Arslon 1187-yilda Bag‘dodga elchi yuborib, Xalifadan harbiy va siyosiy ko‘mak so‘radi [1; 120-b.]. Xalifa an-Nosir bu taklifni o‘z manfaatlari yo‘lida ayni muddao deb bilib, Qizil Arslonga saltanat yorlig‘i va maktub yo‘lladi. Xalifa Qizil Arslonni nafaqat qonuniy Sulton To‘g‘rul IIIga qarshi kurashga undadi, balki unga vazir Jaloliddin Ubaydulloh qo‘mondonligidagi qo‘shinni ham yubordi.

Rejaga ko‘ra, Bag‘dod askarlari va Qizil Arslon kuchlari birlashib, Hamadonga yurish qilishi va To‘g‘rul IIIni hokimiyatdan chetlatishi kerak edi. Biroq voqealar rivoji kutilmagan tus oldi. Sulton To‘g‘rul III yonida Qutlug‘ Inonch va Amiri amiron Umar kabi nufuzli shaxslar bor edi. To‘g‘rul IIIning qo‘shini ittifoqchilar birlashishidan avval, Hamadon atrofida Xalifa qo‘shinini qarshi olib, ularni tormor etdi va 1188-yilning may oyida vazir Ubaydullohni asirga oldi. G‘alabadan so‘ng Sulton To‘g‘rul III strategik chekinish qilib, Ozarbayjon hududiga yo‘l oldi. Mag‘lub bo‘lgan Abbosiylar ordusi qoldiqlari bilan Hamadonga kirib kelgan Qizil

Arslon esa, Saljuqiy xonadoniga mansub Sulaymonning o'g'li Sanjarni taxtga chiqarib, xutbani uning nomiga o'qittirdi (1188-yil sentabr) [2; 79-b.].

Qizil Arslon o'z mavqeyini qonuniylashtirish va mustahkamlash maqsadida marhum akasi Otabek Jahon Pahlavonning bevasi Inonch Xotunga uylandi [3; 85-b.]. Ayni paytda, Ozarbayjonda bo'lgan Sulton To'g'ul IIIning shubhaga berilib, o'z atrofidagi ishonchsiz deb bilgan shaxslarni qatl ettirishi uning obro'siga putur yetkazdi. Xususan, Sultonning o'z vaziri Izzaddin ibn Roziyuddinni xiyonatda ayblab, uni va ukasini qatl ettirishi, shuningdek, Hamadon raisi Faxriddinni zaharlab o'ldirtirishi unga nisbatan dushmanlik kayfiyatini kuchaytirdi. Vaziyatdan unumli foydalangan Qizil Arslon Sulton qo'shiniga to'satdan hujum qilib, uni butunlay tor-mor keltirdi. Hamadonga qochgan Sultonni ta'qib etgan Qizil Arslon, 1190-yil oktabr oyida To'g'ul III ni va uning o'g'li Malikshohni asirga olib, Tabriz yaqinidagi Kehron qal'asiga qamab qo'ydi [3; 86-b.]. Shu tariqa Qizil Arslon Iroq hududini to'liq o'z nazoratiga oldi.

Bu davrda Iroq Saljuqiy taxtida qo'g'irchoq hukmdor Sanjar o'tirgan edi. Biroq Bag'doddan Xalifaning Qizil Arslonning o'zi bevosita taxtga o'tirishini ma'qullashi to'g'risidagi xabar kelgach, Qizil Arslon Saljuqiy an'alariga zid ravishda o'zini Sulton deb e'lon qildi. Lekin uning yuritgan qattiqqo'l siyosati va shafqatsizligi amirlar orasida xavotir uyg'otdi. O'z hayotidan xavfsiragan ayrim qo'mondonlar va o'z o'g'lining taxtga chiqishini istagan Inonch Xotun o'zaro til birlashtirib, 1191-yil sentabr oyida Qizil Arslonni uxlab yotgan joyida o'ldirdilar [4; 70–71-b.]. Uning o'limidan so'ng Iroq boshqaruvi Inonch Xotunning o'g'li Mahmud Qutlug' Inonch qo'liga o'tdi va mahalliy amirlar unga bay'at qildilar.

Kehron qal'asida taxminan bir yarim yil hibsda qolgan Sulton To'g'ul III turkman amiri Mahmud va Badriddin Dizmoriy yordamida ozodlikka chiqdi. Taxtni qaytarib olishga kirishgan To'g'ul III, 1192-yil 28-iyunda Qazvin tekisligida Mahmud Qutlug' Inonch qo'shinini og'ir mag'lubiyatga uchratdi va g'alabadan so'ng Hamadonga kirib, qaytadan sultonlik taxtini egalladi [5; 83-b.]. Mag'lub bo'lgan Qutlug' Inonch onasi joylashgan Ray shahriga qochib, Sulton To'g'ul III ga qarshi kurashish uchun qudratli Xorazmshoh Alauddin Takashdan yordam so'radi. Sulton To'g'ul III bilan munosabatlari buzilgan Xalifa an-Nosir ham xuddi shu mazmunda Xorazmshohga murojaat qildi.

Inqirozga yuz tutgan Iroq Saljuqiylari hududlarini o'z davlati tarkibiga qo'shishni maqsad qilgan Xorazmshoh Takash ushbu chaqiriqlarni qabul qilib, 1192-yilda Iroq Saljuqiylari hududiga bostirib kirdi [6; 447-b.]. Takash dastlab To'g'ul III ga vassallikni qabul qilish talabi bilan elchilar yubordi, ammo To'g'ul III bu taklifni qat'iyan rad etdi. Xorazm qo'shinining Rayga yaqinlashishi vaziyatni o'zgartirdi: o'z qilmishidan pushaymon bo'lgan va Xorazmshohdan hayiqqan Qutlug' Inonch qal'alardan biriga yashirindi. Rayga yetib kelgan Takash shaharni va Taborak qal'asini ikki kunlik qamal natijasida egalladi. Xorazm istilosining oldini olish maqsadida Sulton To'g'ul III diplomatik yo'l bilan Takashga qimmatbaho sovg'alar yuborib, sulh tuzishga erishdi. Kelishuvga binoan, To'g'ul III o'z hududlarida Takash nomiga xutba o'qitishi va tanga zarb qilishi, Ray shahri esa Xorazmshohlar davlati tarkibida qolishi belgilandi [2; 80-b.].

Biroq Xorazmshoh Takash o'z ukasi Sultonshohning Xorazmga hujum qilgani haqidagi xabarni eshitgach, Rayda o'zining yirik amirlaridan biri Tamg'achni qoldirib, shoshilinch ravishda ortga qaytdi. Bu vaziyatdan foydalangan Sulton To'g'ul III sulhni buzdi va qo'shini bilan Rayga yurish qilib, Taborak qal'asini qamal qildi va egalladi [7; 294-b.]. Xorazmliklarni shahardan quvib chiqargan Sulton, qal'ani buzdirib tashladi va amir Tamg'achning boshini tanasidan judo qilib, Xorazmga jo'natdi.

To'g'ul III Xorazmshohlar xavfiga qarshi keng ko'lamli koalitsiya tuzishga harakat qildi. U Tabaristondagi Bovandiylar hukmdori Isfahbad Husamuddavla Ardasher (1172–1210), G'uriylar hukmdori G'iyosiddin Muhammad (1163–1203) va Takashning raqibi bo'lgan Shimoliy Xuroson hukmdori Sultonshoh (1172–1193) bilan muzokaralar olib bordi. Natijada o'zaro manfaatlarga asoslangan qarshi shartnoma imzolanib, unga ko'ra Sultonshoh Nishopurni, Isfahbad Jurjon va uning atrofini, To'g'ul III esa Bistom va Domg'onni o'z nazoratiga olishi belgilandi.

Ushbu ittifoqqa tayangan Sulton To'g'ul III 1193-yilning noyabr-dekabr oylarida katta qo'shin bilan Rayga hujum qildi. Bu vaqtda Mahmud Qutlug' Inonch Xorazmshoh Takash tomonidan yordamga yuborilgan 7 ming nafar suvoriy bilan birga To'g'ul IIIga qarshi chiqdi. Hori Ray darasida bo'lib o'tgan shiddatli jangda (1193-yil 30-dekabr) Sulton To'g'ul III Qutlug' Inonch va Xorazm qo'shinini mag'lubiyatga uchratdi [8; 257-b.]. Ushbu muvaffaqiyatdan so'ng butun Iroqi Ajam hududida o'z hokimiyatini mustahkamlagan To'g'ul III, afsuski, davlat boshqaruvini e'tiborsiz qoldirib, maishat va o'yin-kulgiga berilib ketdi.

To'g'ul IIIning Rayga hujumini o'zi uchun imkoniyat deb bilgan Qutlug' Inonch yana Xorazmshoh Takashdan yordam so'radi. Ayni vaqtda Abbosiy Xalifa ham Takashga maktub va yorliq yo'llab, To'g'ul IIIning barcha yerlarini Xorazmshohga iqto sifatida in'om etganini ma'lum qildi. Bu qonuniy asosga ega bo'lgan Takash 1194-yilda katta qo'shin bilan yurish boshladi. Tarixchi Ibn al-Asirning yozishicha, Sulton To'g'ul III o'zining tarqoq qo'shinini to'liq yig'masdan, oz sonli kuch bilan dushmanga qarshi chiqish xatosiga yo'l qo'yan; maslahatchilarining ogohlantirishlariga qaramay, u o'z qarorida qat'iy turgan [9; 281-b.]. Natijada, 1194-yil 19-martda Ray yaqinida bo'lib o'tgan hal qiluvchi jangda To'g'ul III mag'lubiyatga uchradi. Takash uni asir olib, qatl ettirdi va boshini Bag'dodga yubordi. Sulton To'g'ul IIIning o'limi bilan Iroq Saljuqiylari davlati rasman barham topdi [10; 411-b.].

G'alabadan so'ng Sulton Takash Ray va Hamadonni to'liq bo'ysundirib, Saljuqiylarga tegishli barcha qal'alarni zabt etdi va o'zini "Sulton" deb e'lon qildi. U Hamadon yaqinidagi Dezh va Qosimodod oraliq'ida o'zi uchun maxsus qarorgoh qurdirib, shahardagi qimmatbaho boyliklarni u yerga ko'chirtirdi.

Saljuqiylar xavfidan qutulgan Abbosiy Xalifa an-Nosir tez orada Xorazmshoh Takashning undan-da xavfli raqib ekanligini anglab yetdi. Xalifa o'z vaziri Muayyiddin ibn al-Qassobni qimmatbaho sovg'alar va hil'atlar bilan Takash huzuriga yubordi. Biroq, bu elchilikning asl maqsadi Xalifaning ustunligini ta'kidlash edi: vazirga Sulton To'g'ul IIIning sobiq yerlari Xalifa farmoni bilan Xorazmshohga berilayotganini (go'yoki bu Xalifaning marhamati ekanligini)

bildirish va unga hil'at kiydirish buyurilgan edi. Asadobodga yetib kelgan vazir Ibn al-Qassob, o'z qo'shini va unga qo'shilgan 10 mingdan ortiq mahalliy askarlarga ishonib, takabburlik bilan Xorazmshohga shunday xabar yubordi: "Xorazmshoh o'z taxti uchun Bag'dod xilofatidan qarzidor ekanligini tan olib, men bilan uchrashish uchun piyoda kelishi lozim". [2; 82-b.]

Bu talabni o'z mustaqilligiga tahdid deb bilgan Takash g'azablanib, 1196-yilda vazir qo'shiniga hujum qildi. Kutilmagan hujumdan sarosimaga tushgan vazir Bag'dodga qochdi va Xalifadan uzr so'radi. Xorazm qo'shini esa vazirni Dinovargacha ta'qib qilib, hududni talon-toroj etgach, Hamadonga qaytdi [7; 296-b.].

Iroqi Ajamni boshqarish uchun Sulton Takash hududlarni o'z amirlari va qarindoshlariga taqsimladi. Isfahonni Qutlug' Inonchga, Rayni o'g'li Yunusxonga berdi va amir Mayajiqni o'g'liga otabek etib tayinladi. Takash Xorazmga qaytishi bilan, vaziyatdan foydalanishga uringan Qutlug' Inonch yana siyosiy sahnaga chiqdi. Uning asl maqsadi Iroqi Ajamda otasi Jahon Pahlavon davridagi qudratni tiklash edi. U avval Takashdan foydalanib To'g'ul III ni yo'q qilgan bo'lsa, endi eski saljuqiylar amirlarni yig'ib, mustaqil hokimiyat uchun harakat boshladi.

Qutlug' Inonchning harakatlari Xorazmshoh noiblari tomonidan darhol javobsiz qoldirilmadi. Malik Yunusxon va Otabek Mayajiq Raydan katta qo'shin bilan unga qarshi yurdilar. Qutlug' Inonch Bag'dod tomon chekindi, ammo Mayajiq uni Zanjon yaqinidagi Muhammadiy qishlog'i va Somin oralig'ida quvib yetdi. 1195-yilda bo'lib o'tgan jangda mag'lub bo'lgan Qutlug' Inonch bor-budini tashlab qochdi va Xuzistonni egallab turgan Abbosiy vaziri Ibn al-Qassob panohiga bordi.

Vazir Ibn al-Qassob Qutlug' Inonchni izzat-ikrom bilan kutib oldi va u bilan birgalikda Iroqi Ajamni Xorazmshohlardan tozalash uchun yurish boshladi. 1195-yil sentabr-oktabr oylarida ular 5 ming suvoriy bilan Hamadonni egallab, yana bir necha hududlarni zabt etgach Rayga yuzlandilar [1; 142-b.]. Vazir Rayni qamal qilganda, shahar himoyachilari qarshilik ko'rsatdi, ammo Xalifa qo'shini shaharga kirib, talonchilikni boshlab yubordi. Vaziyatning og'irligini ko'rgan Qutlug' Inonch ittifoqchilikdan naf chiqmasligini anglab, bu yerdan ketishga majbur bo'ldi. Bu orada Mayajiq va Yunusxon ayyorlik ishlatib, Qutlug' Inonch bilan go'yoki hamkorlik qilishga tayyor ekanliklarini bildirdilar va uni aldab Sovaga olib borib, o'sha yerda boshini tanasidan judo qildilar hamda boshini Xorazmga yubordilar.

Xalifa an-Nosir va Xorazmshoh o'rtasidagi diplomatik yozishmalar natijasiz tugadi. Xalifa Takashdan G'arbiy Eronni tark etishni talab qilsa, Takash aksincha, qo'shin ta'minoti uchun Xuzistonni ham so'radi va Bag'dodda o'z nomiga xutba o'qilishini talab qildi [11; 530–531-b.]. Ziddiyat kuchayib, Iroqi Ajamda beqarorlik avj oldi. Takash Abbosiy vaziri Ibn al-Qassobdan bosib olingan shaharlarni (Hamadon, Ray va boshqalar) qaytarishni talab qildi. Rad javobini olgach, Takash 1196-yilda katta qo'shin bilan yana Iroqqa kirdi. Ayni shu vaqtda, 1196-yil 14-iyulda vazir Ibn al-Qassob kasallikdan Hamadonda vafot etdi [2; 85-b.]. Vazirning o'limidan bexabar bo'lgan Takash Mazdagon yaqinida boshsiz qolgan Xalifa qo'shinini shafqatsizlarcha tor-mor etdi (1196-yil 14-iyul). Bu voqea

Xorazmshohlar va Abbosiylar oʻrtasidagi ilk yirik ochiq harbiy toʻqnashuv sifatida tarixda qoldi.

Magʻlubiyatdan soʻng tarqalib ketgan Xalifa askarlarini Amir Mayajiq Dinovargacha quvib bordi. Mayajiq gʻalabadan soʻng Hamadonga qaytib, shaharni qamal qildi. Shahar aholisi faqat Sulton Takashning oʻziga taslim boʻlishlarini bildirdilar. 1196-yil 18-iyulda Hamadonga yetib kelgan Takash shahar vakillarini qabul qildi va ularning iltimosiga koʻra shaharni talonchilikdan saqlab qoldi. Takash vazir Ibn al-Qassobning jasadini qabrdan qazib olib, yoqib yuborishni buyurdi, bu esa uning Xalifalik siyosatiga nisbatan nafratini ifodalardi [12; 76-b.].

Takashning gʻalabalari va qoʻllab-quvvatlovi Amir Mayajiqda haddan tashqari oʻziga ishonch va mustaqillikka intilish hissini uygʻotdi. Bu vaziyatni sezgan Xalifa an-Nosir Mayajiqni Takashga qarshi qayrash maqsadida unga maktub yoʻllab, uni “Jahon Pahlavoni, ikkinchi Rustam” deya ulugʻladi va mustaqil hukmdor sifatida tan olishini bildirdi. Xalifaning fitnasiga uchgan Mayajiq isyon koʻtarib, Iroq soliqlarini Takashga yuborishni toʻxtatdi va Hamadondan to Zanjongacha boʻlgan hududlarni talon-toroj qila boshladi.

Ushbu xavfni bartaraf etish uchun dastlab Ildeniziylardan Otabek Abubakr va Jamoliddin Oy-Abo 1199-yilda 4 ming kishilik qoʻshin bilan Mayajiqqa qarshi chiqib, uni Qiho hududida magʻlub etdilar [13; 367–368-b.]. 1199-yil yanvar oyida esa Sulton Takashning oʻzi shaxsan Iroqi Ajamga yurish qilib, Ray xalqining shikoyatlariga sabab boʻlgan va oʻzini sulton deb hisoblay boshlagan Mayajiqni batamom yoʻq qilishga kirishdi. Mozandaronga qochgan Mayajiq Xorazm askarlari tomonidan tutilib, Sulton huzuriga keltirildi. Faqatgina ukasi Malik Aqchaning iltimosi bilan uning joni saqlab qolindi va u bir yillik qamoq jazosiga hukm qilindi [9; 286-6.].

Xalifa an-Nosir soʻnggi chora sifatida Gʻuriylar sultoni Gʻiyosiddin bilan ittifoq tuzib, Xorazmshohga qarshi kurashishga urindi. Bu jarayonga Qoraxitoylar ham aralashib, mintaqaviy mojaro kengayib ketdi. Qoraxitoylar qoʻshini Amudaryoni kechib oʻtgan boʻlsa-da, Gʻuriylar tomonidan magʻlub etildi. Pirovardida, diplomatik muzokaralar natijasida Takash Qoraxitoylar talab qilgan tovon pulini Gʻuriylar orqali toʻlashga rozi boʻldi, buning evaziga esa Gʻuriylar Takashning Xalifa bilan munosabatlarini tartibga solish kafolatini oldilar. Yakunda Xalifa an-Nosir Xorazmshoh Takash va uning oʻgʻli Qutbiddin Muhammadga qimmatbaho sovgʻalar va rasmiy yorliq yuborib, ularni Xuroson, Turkiston va Iroqning qonuniy Sultoni deb tan oldi [9; 286-b.]. Shu tariqa, uzoq davom etgan qonli kurashlardan soʻng Iroqi Ajamda Xorazmshohlar hukmronligi uzil-kesil oʻrnatildi va mintaqada nisbiy barqarorlik taʼminlandi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot va tarixiy voqealar tahlili shuni koʻrsatadiki, Iroq Saljuqiylari davlatining qulashi va bu hududlarda Xorazmshohlar hukmronligining oʻrnatilishi tasodifiy jarayon emas, balki mintaqadagi chuqur tizimli siyosiy inqirozning qonuniy natijasi edi. Birinchidan, Saljuqiy sultonlari (xususan, Toʻgʻrul III) va real hokimiyatga egalik qilgan Otabeklar (Ildeniziylar) oʻrtasidagi doimiy ziddiyatlar markaziy boshqaruvni falaj holatiga keltirib, davlatning harbiy

salohiyatini zaiflashtirdi. Qutlug' Inonch kabi mahalliy elita vakillarining shaxsiy ambitsiyalari va xiyonatlari tashqi dushman – Xorazmshohlarga ichki eshiklarni ochib berishda hal qiluvchi omil bo'ldi.

Ikkinchidan, Abbosiylar xalifasi an-Nosirning “bo'lib tashla va hukmronlik qil” tamoyiliga asoslangan makkorona diplomatiyasi kutilgan natijani bermadi. Xalifalik Saljuqiylarni zaiflashtirish uchun Xorazmshoh Takashdan foydalanishga urindi, biroq pirovardida o'z chegaralarida yanada qudratli va xavfliroq raqib – Xorazmshohlar imperiyasining paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Vazir Ibn al-Qassobning takabburona siyosati va Xorazmshohga nisbatan vassallik talablari Bag'dod va Gurganch o'rtasidagi munosabatlarni uzil-kesil buzib, qurolli to'qnashuvlarga va xalifalik obro'sining to'kilishiga olib keldi.

Uchinchidan, Sulton Takashning Iroqi Ajamdagi g'alabasi Xorazmshohlar davlatini mintaqaviy davlatdan ulkan imperiyaga aylantirdi. Sulton To'g'ul III ning mag'lubiyati va qatl etilishi bilan Buyuk Saljuqiylar sulolasining Iroq tarmog'i barham topdi va Eronning g'arbiy viloyatlari (Ray, Hamadon, Isfahon) Xorazmshohlar nazoratiga o'tdi. Garchi amir Mayajiq kabi Xorazm noiblarining isyonlari vaqtinchalik beqarorlikni keltirib chiqargan bo'lsa-da, Takashning qat'iy harbiy choralari va diplomatik manyovrlari (G'uriylar va Qoraxitoylar omilini neytrallashtirish) mintaqada Xorazmshohlar gegemonligini mustahkamladi.

Yakuniy xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, XII asr oxiridagi ushbu geosiyosiy jarayonlar Xorazmshoh-Anushteginiylar davlatining harbiy-siyosiy qudratini namoyish etish bilan birga, uning ichki zaif nuqtalarini ham ko'rsatib berdi. Mahalliy aholi va zodagonlar bilan munosabatlardagi ziddiyatlar, hududlarni boshqarishda ishonchli noiblar masalasi va Xalifalik bilan davom etgan antagonizm keyinchalik imperiyaning mo'g'ullar istilosi oldidagi bardoshlilikiga salbiy ta'sir ko'rsatgan omillardan bo'ldi. Shunga qaramay, Sulton Takashning g'arbiy yurishlari o'zbek davlatchiligi tarixida harbiy strategiya va diplomatiyaning yuksak namunasi sifatida o'rganilishga loyiqdir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Иброҳим Қафес ўғли. Хоразмшоҳлар давлати тарихи / Туркчадан Назарбек Раҳим таржимаси. – Тошкент: Navro'z, 2016. – 316 б.
2. Vurgun N. Hârezmşah Devleti'nin dış politikası: doktora tezi / danışman Ayşe Dudu Kuşçu; T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. – Konya, 2021. – 257 s.
3. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136–1225 годы). – Баку: Элм, 1978. – 272 с.
4. Чернявский С.Н. Империя хорезмшахов. – Москва: Вече, 2018. – 368 с.
5. Бунёдов З. Марказий Осиёга доир тақиқотлар. Хоразмшоҳлар-ануштегинлар давлати / масъул муҳаррир ва нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев; таржимонлар А.Аҳмедов, М.Маҳмудов, М.Қўшмоқов. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2012. – 372 б.
6. Материалы по истории туркмен и туркмении. Том I. VII – XV вв. Арабские и персидские источники / Под редакцией С.Л.Волина,

А.А.Ромаскевича, А.Ю.Якубовского. – Москва–Ленинград: Издательство академии наук СССР, 1939. – 616 с.

7. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жахонгушо (Жахон фотиҳи тарихи) / Н.Раҳим таржимаси; масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015. – 504 б.

8. Mîrhând. Ravzatu’s-Safâ fi Sireti’l Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefa / Trc: Erkan Göksu. TTK Yayınları. – Ankara, 2018.

9. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та’рих (Полный свод истории). Избранные отрывки / Пер. с араб. яз., прим. и коммент. П.Г. Булгакова; Доп. к пер., прим. и коммент., введ. и указ. Ш.С. Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с.

10. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Том 1. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 762 с.

11. Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии // Сочинения. Том 2. Часть 2. – Москва: Наука, 1964. – 660 с.

12. Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231) / А.Аҳмад ва М.Маҳмуд тарж.; Масъул муҳаррир: Х.Содиқов. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – 256 б.

13. Ravendî. Râhatu’s-Sudûr ve Âyeti’s-Surûr (Gönüllerin Rahatı Sevinç Alameti). C. II. / çev: Ahmed Ateş, TTK Yayınları. – Ankara, 1960.

Толибжонов А. Т.

Самостоятельный исследователь кафедры «История Узбекистана»

Национальный университет Узбекистана

tolibjonovaziz895@gmail.com

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СУЛТАНА ТЕКЕША С ИРАКСКИМИ СЕЛЬДЖУКАМИ И АББАСИДСКИМ ХАЛИФАТОМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется сложная военно-политическая обстановка, сложившаяся на Ближнем и Среднем Востоке в последней четверти XII века, в частности, процессы упадка государства Иракских Сельджуков и трансформации государства Ануштегинидов-Хорезмшахов в регионального гегемона. В исследовании раскрыты факторы ослабления центральной власти в период правления султанов Арслана и Тогрула III, политические амбиции атабеков Азербайджана (Ильденизидов) и аббасидского халифа ан-Насира, а также то, каким образом Хорезмшах Текеш использовал эти противоречия для завоевания Ирака Аджама (Персидского Ирака). Автор дает научную оценку борьбе за независимость последнего представителя династии Иракских Сельджуков – Султана Тогрула III, его трагическому финалу, а также стратегическим и дипломатическим маневрам Хорезмшаха по расширению западных границ империи.

Ключевые слова: Ануштегиниды, Хорезмшах Текеш, Иракские Сельджуки, Султан Тогрул III, Аббасидский халифат, Халиф ан-Насир, Ильденизиды (атабеки Азербайджана), Кутлуг Инанч, битва при Рее, Ирак Аджам, геополитическая экспансия, военная дипломатия.

Tolibjonov Azizjon Tolibjonovich

Independent researcher at the department of «History of Uzbekistan»

National University of Uzbekistan

tolibjonovaziz895@gmail.com

THE HISTORY OF POLITICAL RELATIONS OF SULTAN TAKASH WITH THE SELJUQS OF IRAQ AND THE ABBASID CALIPHATE

ABSTRACT

This article analyzes the complex military-political situation that emerged in the Near and Middle East during the last quarter of the 12th century, specifically focusing on the decline of the Iraq Seljuq state and the transformation of the Anushteginid-Khwarazmian state into a regional hegemon. The research elucidates the weakening of central authority during the reigns of Sultan Arslan and Sultan Tughril III, the political ambitions of the Atabegs of Azerbaijan (Ildenizids) and the Abbasid Caliph al-Nasir, and demonstrates how Khwarazmshah Takash capitalized on these conflicts to subjugate Persian Iraq (al-Iraq al-Ajam). The author provides a scholarly assessment of the struggle for independence by the last representative of the Iraq Seljuqs, Sultan Tughril III, his tragic demise, and the strategic and diplomatic maneuvers employed by the Khwarazmshah to expand the western frontiers of the empire.

Keywords: Anushteginids, Khwarazmshah Takash, Seljuqs of Iraq, Sultan Tughril III, Abbasid Caliphate, Caliph al-Nasir, Ildenizids (Atabegs of Azerbaijan), Qutlugh Inanch, Battle of Rayy, Persian Iraq (al-Iraq al-Ajam), geopolitical expansion, military diplomacy.